

Турдахунова Н. Р.

ПРОФЕССОР ӨМҮРКУЛ КАРАЕВДИН КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНДАГЫ ОРДУ

Турдахунова Н. Р.

РОЛЬ ПРОФЕССОРА ӨМҮРКУЛА КАРАЕВА В ИСТОРИИ КЫРГЫЗОВ

N. R. Turdakhunova

THE ROLE OF PROFESSOR OMURKUL KARAEV IN THE HISTORY OF KYRGYZ PEOPLE

УДК:340.6

Макалада кыргыз элинин тунгуч чыгыш таануучусу, профессор Өмүркул Караевдин өмүр жолу, илимий ишмердүүлүгү талдоого алынды.

Негизгисөздөр: чыгыш таануучу, тарыхый булактар, этногенез, орто кылым, идеология, Карахандар мамлекети.

В данной статье рассматривается биография и научная деятельность первого востоковеда кыргызского народа, профессора Өмүркула Караева.

Ключевые слова: востоковед, исторические источники, этногенез, средние века, идеология, государство Караханидов.

In this article is considered biography and scientific activity of the first orientalist.

Key words: orientalist, historical sources, ethnogeny, middle ages, ideology, government of Karahanid.

Кыргыз элинин байыркы тарыхын изилдөөдө, аны илим чөйрөсүнө таанытып, атпай журтка тартуулоодо тарых илимдеринин доктору, профессор Өмүркул Караевдин эмгеги зор. “Кыргыздар Борбордук Азиядагы эң байыркы элбиз, тарыхыбыз 2200 жылдан ашык” дегенибиз менен, байыркы, орто кылым мезгилин изилдеген кыргыз илимпоздору саналуу эле. Кыргыз окумуштуулары арасынан орто кылымдагы арап, перс булактарынын түп нускалары менен таанышып, изилдөө аракетин жасаган тарыхчы бул - Өмүркул Караев [7,1].

Өмүркул Караевич 1930-жылдын 13-октябрында, Чүй областына караштуу Сайлык айылында жарык дүйнөгө келген. 1937–1946-жылдары Сайлык жети жылдык, кийин Ак-Бешим орто мектебинде окуп, 1946–1947-жылдары Бишкектеги №5 орто мектепти бүтүргөн. Андан соң Кочкор районундагы Көк-Жар орто мектебинде бир жыл мугалим болуп иштейт. Орто мектептен кийин эмгек жолун мугалимдик кесип менен баштагандыгы – ал кезде экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки каатчылык жылдары мугалимдердин санынын аздыгынан кабар берет.

1948-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин (ал убакта институт болгон) тарых факультетине окууга кирет. 1952-жылы жогорку окуу жайдан тарыхчы дипломун алып, 1958-жылга чейин Жаңы-Ноокат, Өзгөн, Аксуу райондорунда мугалимдик кылып, тарыхтан сабак берет. Профессор Т.Чоротегиндин маалыматы боюнча, дал ушул Өзгөн районунда иштеп жүргөндө Өзгөндөгү Карахандар доорунан калган эстеликтерден таасирленип, Өмүр-

кул агай орто кылымдар тарыхын изилдөөнү тандап алган.

1958-жылы Москвадагы Илимдер Академиясынын Чыгыш таануу институтуна аспирантурага тапшырып, Ошол тапта СССРде гана эмес, чыгыш таануу жаатында жалпы дүйнө жүзүндө белгилүү болгон арабист Евгений Александрович Беляевдин аспиранты катары кеп-кеңешин укту, изилдөө ыкмасы менен таанышты. Аспирант кезинде Ө. Караев арап тилин жана булактарын үйрөнүп, таалим алды. Өз алдынча парсы булактарынын айрымдарын сөздүк аркылуу которуу аракетин жасады.

Ал кезде партиянын диктаты күчөп, илим саясатташып кеткен эле. Жаш илимпоздордун көпчүлүгү жеңил жолду көздөп, конъюктуралык совет мезгилинин же партиянын тарыхын изилдешсе, Ө. Караев татаал орто кылымдар тарыхын тандап алды. Болгондо да көз майды коротуп, тынбай эмгек талап кылчу тарыхый булактар багытын изилдеп баштады. Ө. Караев талбаган аракетин менен 1963-жылы Москва шаарында “IX–X кк. Кыргыздар, Кыргызстан туурасындагы араб, перс булактары” деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргоду. Жаш окумуштуунун изилдеген кандидаттык диссертациясынын актуалдуулугу, жогорку деңгээлдеги аткарылышы кыргыз тарыхына таланттуу тарыхчынын, билими терең чыгыш таануучунун келгендигин айгинеледи.

1968-жылы Ө. Караевдин “Арабские и персидские источники IX–XII вв. о киргизах и Киргизии” аттуу монографиялык эмгеги жарык көрөт. Монографияда автор орто кылымдагы кыргыздар жана Кыргызстандын аймагындагы шаар-кыштактар, географиялык аталыштар, соода маршруттары жана бул аймакты байырлаган уруулар жана этностор тууралуу араб-перс булактарындагы баалуу маалыматтарды иликтеп чыккан. Ушул эмгегинде Өмүркул агай кыргыздар Теңир тоодо моңгол дооруна чейин т.а. X–XI кылымда жашап тургандыгын ырастаган маалыматтарды да келтирген [2,89-91]. Аталган эмгеги жарык көргөндөн кийин Өмүркул агай илимий чөйрөдө кыргыздан чыккан алгачкы арабист катары таанылып калган.

Орто кылымдагы булактарды терең изилдөөнүн кезегинде пайдасы тийди. Анткени, 1960-жылдын аягы жана 1970-жылдын баш чендеринде Өмүркул агай Москвадан чыккан илимий басылмаларга макалаларын жарыялап, илимде талаш болуп келген кыргыз элинин этногенези маселеси боюнча көз

караштарын билдире баштаган. Өзгөчө К. И. Петровдун жана Л. Р. Кызласовдун дарегине жана илимий көз караштарына карата жазылган сын макаласы “Советская этнография”, “Народы Азии и Африки” ж. б. илимий журналдарга жарыяланып, илимий коомчулук тарабынан колдоого алынган. Айрыкча Москвалык профессор Л. Р. Кызласовдун байыркы жана орто кылымдагы кытай булактарынан маалым болгон “кыргыз” этнотерминин “хакас” деп бурмалаган көз карашын далилдүү, ишенимдүү фактылар менен жокко чыгарып, борбордук илим авторитетине тайманбай өмүр айткан жалгыз кыргызстандык окумуштуу Өмүркул Караев болду [4, 255-259].

Коомчулукка Кызласовдун бул пикири кадыресе, каймана айтылгандай сезилиши мүмкүн. Биз өзүбүз күбө болуп жүргөндөй, андай ойлор азыр деле калк арасында, илимпоздор ичинде туш келди айтылып да, жазылып да жүрбөйбү. Бирок ошол кездеги партиянын диктаты маалында, Москвадан айтылган пикир башка аймактарга көрсөтмөдөй тарап, акыры бүтүм катары кабыл алынчу. Аны менен бирге 1956-жылкы кыргыз этногенезине арналган айтылуу илимий конференциядан кийин, кыргыздын байыркы, орто кылымдагы тарыхы бурмаланып, бир этнос «енисейлик кыргыздар жана тяньшандык кыргыздар» деп жасалма бөлүнүп калган болчу. Ал түгүл айрым илимпоздор кыргыздардын тарыхындагы Эне-Сай доорун четке кагып, алар эч жактан көчпөй эле. Ала-Тоодо автохтондуу жашаган десе, кээ бири Тянь-Шанга кыргыздар эмес «кыргыз» аталышы гана келип, ал ысым жергиликтүү элге берилген деген ойду таңуулашкан. Мындай көз караштын канчалык абсурдуулугуна карабай, ал ошол кездеги кыргыз таанууда колдоого алынды. Ал гана эмес, Кыргызстан Компартиясынын жыйындарында бул жаңылыш пикир жактырылып, енисейлик кыргыз тарыхын изилдеген окумуштуулар куугунтукка алынды, кыргыз тарыхы жасалма бурмаланып келди. Буга далил катары 1984-жылы жарык көргөн академиялык “Кыргыз ССРинин тарыхынын” I томдугунда Эне-Сай доору жөнүндө эч кандай маалыматтын жоктугун айтсак болот [7,4].

Мындай шартта Л. Р. Кызласовдун “кыргыз”, “хакас” аталыштарын чаташтыруусу партиялык линияга туура келген. Бир караганда Л. Р. Кызласовдун көз карашын илимий жаңылыштык көрүнгөнү менен анын маңызы кыргыздын Эне-Сайдагы элестүү тарыхын, Барсбек каганды, Улуу Кыргыз дөөлөтү доорун сызып салууга багытталган. Кызласов таңуулаган “хакас бул жалпы эл, ал эми кыргыздар болгону башкаруучу катмарды түзгөн” деген пикир партиялык саясий колдоого ээ болгон. Демек, Л. Р. Кызласовго каяша айткан профессор Ө. Караев чынында партиянын линиясына каршы чыккан десек туура болчудай.

Өмүркул Караевдин илимдеги дагы бир чоң салымы, кыргыздардын Енисейден Теңир-Тоого жер которуу маселесин туруктуу жактап, ийине жеткизе изилдеп келгенинде турат. Жогоруда айтылгандай, мындай көз караш партиянын багытына туура келген эмес. Балким ушундан уламбы, айтор совет доорунда

партиянын тарыхын жазган аспиранттар өкмөт тарабынан материалдык колдоого алынып же саясий карьера жасап келсе, профессор Өмүркул Караев мындай мамиледен куру жалак калып келди. 1970–75-жылдары ал Кыргызстан ИАсынын түркология бөлүмүнүн тарыхый булактар секторунун жетекчиси болуп, 1975-жылдан Байыркы жана орто кылымдар тарыхы секторунун жетекчиси болуп эмгектенди.

1970-жылдарда Кыргызстандын тарыхнаамасында Карахандар кагандыгынын мезгилин иликтөө актуалдуу маселе катары күн тартибинде турган. Алгачкы жолу XIX кылымдын 30-жылдарынан баштап аталган мамлекеттин тарыхын европалык окумуштуулар изилдей башташкан. Бул мамлекетти изилдөөдө орус-советтик чыгыш таануу мектеби да олуттуу салым кошкон. Өзгөчө карахандардын тарыхын изилдөөдө чыгыш таануучу академик В. В. Бартольд чоң эмгек сиңирген. Бирок ошондой болсо да бул мамлекеттин тарыхына байланышкан көп маселелер ачыла элек болчу. Өмүркул агай өзүнө чейинки жетишкендиктерди эске алып 1970-жылдардын аягында карахандардын тарыхын изилдөөгө киришет. 1983-жылы “История Караханидского каганата (X-нач. XIII вв.)” аттуу көлөмдүү монографиясы жарык көрөт. Бир жылдан кийин аталган маселе боюнча Өзбекстан Илимдер Академиясынын Абу Райхан Беруни атындагы Чыгыш таануу институтунда докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргойт.

Карахандар кагандыгынын тарыхы жөнүндөгү эмгеги Өмүркул Караевдин илимий ишмердигиндеги өзүнчө бир бийиктик болуп калды десек туура болот. Анткени советтик чыгыш таанууда жана түркологияда буга чейин мындай монографиялык изилдөөлөр жазылган эмес. Ошондуктан бул эмгек карахандардын тарыхы боюнча кеңири булактардын негизинде мазмундуу жазылган изилдөө катары кабыл алынып, тез эле сейрек китепке айланган. Бул эмгеги Өмүркул агайды союздук окумуштуулардын арасында Карахандар мамлекетинин тарыхы боюнча дасыккан таанымал адис экендигин көргөзгөн.

Эмгекте карахандардын тарыхын изилдегендер, мамлекеттин аймагындагы уруулар жана элдер, аны негиздеген династиянын келип чыгыш теги, саясий тарыхы жана чарбалык-экономикалык маселелери изилденген. Баарыдан да карахандардын мамлекетин негиздеген династия боюнча изилдөөлөрдө ар кандай талаш-тартыш жүрүп келгендигине карабастан, Өмүркул Караев алардын чигил уруусунун чөйрөсүнөн чыккандыгы тууралуу илимий тыянакка келген [3,26-30]. Бул көз караш аталган мамлекеттин тарыхын изилдөөдөгү абдан негиздүү салым болгон. Караевдин пикиринде кыргыздар дагы карахандар мамлекетинин түзүлүшүнө кыйыр салымын кошушкан жана өлкөнүн чыгыш чет жакаларын жердеп, ушул аймакта алардын эл болуп калыптануу доору башталган.

1990-жылдары Өмүркул агай соңку орто кылымдардагы Кыргызстандын тарыхы жана кыргыз элинин этногенези маселесинин айланасында ой жүгүртүп, жаңы илимий эмгектерди жана изилдөө-

лөрдү жараткан. Ошол жылдары тарых илими саясаттан четтеп, бир аз өз алдынчалыкка ээ болуу менен кыргыз тарыхынын айрым маселелерин жаңыча изилдөөгө кадам жасалган. Ушуга байланыштуу Өмүркул Караев жетектеген илимпоздордун тобу кыргыз элинин этногенези жөнүндө “Вопросы этнической истории кыргызского народа” аттуу жаңы илимий жыйнакты даярдашып, Теңир-Тоо жана Енисей кыргыздарынын өз ара байланыштарын чагылдырган маалыматтарды киргизишкен. Бул жыйнакка кирген макалаларында Өмүркул агай “История Киргизской ССР” деген эмгектин 1984-жылдагы басылышынын 1-томундагы этногенез боюнча жазган авторлордун пикирлерин сынга алып, аталган кыргыздардын түпкү теги бир эл экендигин жана енисейлик кыргыздар азыркы кыргыздардын уюткусун түзүүгө түздөн-түз катышкандыгын далилдеп берген. Бул эмгек кыргыз элинин теги тууралуу соңку мезгилдерде жазылган көрүнүктүү изилдөөлөрдөн болуп калды.

Кыргызстандын аймагындагы моңгол доорундагы мамлекеттик түзүлүштөрдүн тарыхын изилдөөдө да Өмүркул Караев чоң салым кошкон. 1995-жылы анын “Чагатайский улус. Государство Хайду. Моголстан” аттуу монографиясы жарык көргөн. Аталган эмгек Кыргызстандын аймагында XIII-XVI кылымдардагы болуп өткөн тарыхый процесстерди чагылдыруу менен Чыңгыз хандын империясы кулагандан кийинки мезгилдердеги мамлекеттик түзүлүштөрдүн тарыхын баяндаган. Бул мамлекеттердин түзүлүшү менен Кыргызстандын аймагында жаңы тарыхый-этникалык процесстер жүрүп түрк-моңгол урууларынын өз ара аралашуусунун натыйжасында, жаңы элдердин пайда болгондугу көрсөтүлгөн [5,71-79]. Ушул тарыхый процесстердин өнүтүндө кыргыздардын Моголстандын тарыхый аренасына чыгышы, өз алдынчалыгын сактап калышы, мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышы жана эл болуп түзүлүшүнүн аякташы жөнүндөгү маселелерди Өмүркул Караев абдан терең изилдеген. Монография моңгол доорундагы кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхын толук чагылдырган баалуу эмгек болуп саналат.

Өмүркул агай өз мезгилинде тарых илимин эл арасына кеңири жайылтуу аны пропагандалоо багытында көп эмгектенген. Анын илимий-популярдуу макалалары “Ала-Тоо”, “Кыргызстан маданияты”

сыяктуу гезит-журналдарга, “Кыргыз Улуттук Энциклопедиясына”, “Манас Энциклопедиясына”, облустук энциклопедияларга жана башка илимий басылмаларда жарык көргөн. Мындан тышкары анын демилгеси, жетекчилиги менен көрүнүктүү окумуштуулар В. В. Бартольддун, С. М. Абрамзондун кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалган чыгармалар жыйнагы эки тилде жарык көрдү.

Эң башкысы – профессор Өмүркул Караев тоталитардык доордо Кремлге жагынган жергиликтүү коммунисттик бийлик расмий деңгээлде таңуулаган жана илимпоздордун басымдуу көпчүлүгү кийинчерээк четке каккан жоромолго – Энесай Кыргыз каганатынын тарыхын жерүүгө багытталган жарамсыз түшүнүккө каршы 1960–80-жылдардагы илимий эмгектери менен ырааттуу күрөш жүргүзгөн. Аны илимдеги каршылаштары “буржуазиялык окумуштуу Н. А. Аристовдун жолун улаган” дегендей идеологиялык чагымчыл “айып тагуу” аркылуу, башкача айтканда, бир гана партиянын үстөмдүгүнө негизделген тоталитардык коомдун жазалоочу усулдарына таянуу менен, илим чөйрөсүнөн оолактатууга далаалат кылышты. Бирок Өмүркул Караев өз пикиринен кайтпай тескерисинче, өз илимий пикирин улам тастыктап, улам көптөгөн жаш адистерди илимге чынчыл мамиле жасоо жагынан өз өрнөгү менен тарбиялап келди.

Адабияттар:

1. Кара уулу Ө. Көөнө түрктөр тарыхы: (Студенттер үчүн дарстар) / Жооптуу редактор Т.К.Чоротегин. – Б.: Учкун, 1994. – 64.б.
2. Караев О. К. Арабские и персидские источники IX-XII вв. о киргизах и Киргизии. – Ф.: Илим, 1968. –102с.
3. Караев О. К. История Караханидского каганата (X-начало XIII вв.) / Отв. ред. М. Б. Джамгерчинов, В. П. Мокрынин. – Фрунзе: Илим, 1983. – 302 с.
4. Караев О. К. К вопросу о терминах кыргыз и хакас // НАиА. – 1970. – №4. С. 255-259.
5. Караев О. К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Моголстан.– Б.: Илим, 1995. –115с.
6. Чоротегин Т.К. Профессор Өмүркул Караевдин байсалдуу жолу // Ала-Тоо. – Б.: Турар, 2015. - № 12. - Б. 98-105.
7. <http://www.azattyk.mobi/a/1203302.html>.

Рецензент: к.и.н., доцент Акматова А. Т.